
Vjeran
KATUNARIĆ

NOVE ELITE,
NACIONALNI
KONSENZUS
I RAZVOJ

Poznato je da velike političke promjene, još od Francuske revolucije, najprije ljudima podižu očekivanja, da bi potom uslijedilo razočaranje ("kako je bila lijepa Republika pod carstvom"). Slično je i s današnjom tranzicijom u Istočnoj Europi, o čemu govori sljedeći ruski vic: "Kada su nam komunisti rekli da je komunizam dobar, nisu govorili istinu, kada su rekli da je kapitalizam loš, govorili su istinu". Štefanija Igrac, bivša radnica poduzeća "Zagrepčanka", kaže: "Oni (mислеći na HDZ - V. K.) su nas pljačkali, a ovi (koalicija šest stranaka - V. K.) će nas izgladnjivati" (*Jutarnjem listu*, 18. listopada 2000., str. 30).

Industrijski radnici inače su u Hrvatskoj najviše demonstrirali svoje nezadovoljstvo, budući da su najviše pod udarom politike "restrukturiranja gospodarstva", pa se namće pomisao da im je bivši socijalistički sustav gospodarstva bio prihvatljiviji od novog, premda ne i tadašnje uređenje višenacionalne federacije i jednopartijska vladavina. Možda bi za većinu radnika idealni poredak glasio: "samoupravno gospodarstvo-višestranačje-nacionalna neovisnost". Međutim za tako nešto nema empirijskih dokaza, kao što je neprikladno stajališta radnika ugaravati u ideološki model klasne svijesti. Pa ipak, raspad stare ideologije, isprepleten s tegobnim stanjem tranzicije u Hrvatskoj, kao i u većini istočnoeuropskih zemalja, automatski ne ide u prilog liberalnom modelu društva zasnovanom na igri slobodnog tržišta. Službeni ciljevi novih političkih elita, kada je riječ o restrukturiranju gospodarstva, u što spadaju povećanje zaposlenosti, dovoljni prihodi od rada i socijalna sigurnost - čine se neostvarivima u doglednoj budućnosti, a pitanje je mogu li se u postojećim pravilima igre ikada i ostvariti.

ZNANJE I MOĆ: NEDOSLJEDNOSTI

Argumenti koje podastiru teorijski zagovornici liberalizacije, tj. "marketizacije" i privatizacije, u biti počivaju na svršenom činu, kao i nekadašnji argumenti u prilog samo-

upravnom gospodarstvu. Čim je politička elita odustala od "jedinstvenog puta u socijalizam", teoretičari "dohodovne ekonomije" nestali su i ustupili mjesto teoretičarima tržišne ekonomije. No, pretpostavimo da se ne radi o politički uvjetovanoj promjeni, da je stara politička elita propala zbog razloga koje joj pripisuju zagovornici liberalizacije, tj. nije znala ili nije mogla upravljati daljnjim privrednim razvojem, pa je morala prepustiti kormilo "noćnim čuvarima" slobodnog tržišta. Budući da se takav prijenos vlasti upravo odvija, u većini zemalja novog Istoka s očiglednim porastom nezaposlenosti kao izravnom i očekivanom posljedicom liberalizacije – dakle, sadašnji stvarni učinci proturječe hipotezi o općoj blagotvornosti liberalizacije, postavlja se pitanje na čemu se zasnivaju teleološki argumenti liberalizacije, na kakvim predznanjima o budućnosti.

Oni se, za razliku od argumenata samoupravnog gospodarstva koje je sliku budućnosti pravilo od mješavine vizionarskog materijala Proudhona i Marxa, zasnivaju na komparativnoj analizi, usporedbi uspješnih i neuspješnih zemalja u tranziciji. Iz toga slijedi standardni evolucionistički zaključak: razvojno uspješna zemlja pokazuje manje uspješnoj sliku njezine budućnosti ili *de te fabula narratur*, kako bi, navodeći Horacija, rekao Karl Marx, koji je svoju viziju socijalizma smjestio u budućnost najrazvijenije kapitalističke zemlje, Engleske, zemlje bez komparativnog uzora, shvativši, kao i klasični buržujski ekonomisti, da je lanac razvoja kapitalizma neraskidiv.

No upravo je komparativizam bio i ostao najslabijom karikom evolucionizma, kako liberalnog tako i Marxova. Već je Kominternu uočila slabosti kapitalizma u manje razvijenim zemljama i to iskoristila za poticanje antiliberalnih pokreta, a danas to čine druge ideologije (vjerske, nacionalističke, ekologističke, antiglobalizacijske), premda s mnogo manje uspjeha. Sami se ne želimo svrstati uz neki ideološki tabor, premda su naša stajališta objektivno bliža globalnim skepticima i transformacionistima nego hiperglobalistima (usp. Held et al., 1999.). Ovdje nas pak zanima problem nedosljednog izvođenja dokaza na osnovi upotrebe komparativne metode u tekućoj literaturi bliskoj aktualnoj tranzicijskoj politici. Premda najpouzdanija u društvenoj znanosti, gdje vrijedi kao ekvivalent eksperimentalne metode u prirodnim znanostima (usp. Dogan and Pelassy, 1990:21–22), manjkavost komparativne analize nije zanemariva, osobito ako služi izvlačenju zaključaka u dnevopolitičke svrhe. Komparativistička pristranost, sinkronijska, slična je historicističkoj, dijakronijskoj, koju je Popper prepoznao u marksizmu, povukavši se pritom u

empirijski skepticizam kao jedino znanstveno legitimno stajalište (Popper, 1957.).

Naravno, politika se ne može držati pozitivističkog načela i ona mora odabrati neki, po svojoj ocjeni, najmanje pogrešan niz sudova o stvarnosti i pretočiti ih u svoje područje interesa i odlučivanja. Slično je i s područjem poslovnih interesa i odluka. Između znanstvenog “neba” i “zemlje” moguće je da postoji, da parafraziramo Shakespeara Hamleta, još prohodnih puteva, svi ne moraju voditi u prevladavajući politekonomske diskurs. Društvena znanost, uključujući ekonomsku teoriju, ne mora se priklanjati samo najisplativijem ili najbezbolnijem odnosu sa sustavom moći. Međutim, drukčije oblikovanje primjene znanja obično vodi na rub demokratske politike i tržišnoga gospodarstva, u treći sektor, civilno društvo, ili u socijalne ustanove – ili ostaje “nepraktično”. Nije teško pogoditi kojem dijelu znanosti i njezina moralnog univerzuma danas prijete marginalizacija. Mnogi stručnjaci s dugim iskustvom u političkom ili poslovnom establišmentu običavaju kazati, poput Webera u predavanju “Politika kao poziv”, da razumiju humanizam i ideale pravde, ali ih smatraju neostvarivima, a tko god ih je pokušavao ostvariti, učinio je još gore; stoga je najbolje držati ih u privatnoj sferi, kao i religijska uvjerenja (usp. Lasch, 1995.).

Shvaćanje istine kao lijevka koji se podobne ideje provlače u praksu predstavlja suvremenu verziju arhaičnog, trofunkcionalnog mita o moći (opširnije o tim izvorima sustava moći vidi: Mann, 1986.; Katunarić, 1994.). Odabrane ideje služe kao predložak za donošenje odluke čije se provođenje osigurava zakonskim sredstvima ili izravnim nasiljem, kako bi se ujedno osigurao i postojeći imovinski poredak. S mitom se, međutim, ne može razgovarati. Svi sustavi moći, od robovlasništva i feudalizma do socijalizma i kapitalizma, zaokružuju jedinstveni poredak znanja, sile i bogatstva. Dirne li se u jedan dio, reagiraju i ostali. Izgledi da se usred društva plasira drukčija istina, nisu na strani onoga tko nema sredstava da je brani “teškom artiljerijom”.

Odnos sustava moći prema spoznaji dvostruko je reduktivan. Prvo, ti se sustavi međusobno isključuju, a drugo, njihov stvarni izgled umnogome odstupa od izgleda oslikanog u svjetonazoru vladajuće skupine. Srednjovjekovni sustav malo nalikuje na moralni univerzum kršćanstva, realni socijalizam na socijalističku viziju bazične demokracije, kapitalizam na liberalno-demokratsku viziju svijeta jednakih i slobodnih. Stoga današnja priča o “kraju ideologije” zadobiva čvrst smisao samo kao trijumf liberalizma nad ostalim ideologijama i kao odricanje od ispu-

njenja revolucionarnih obećanja o društvu jednakih i slobodnih. Posljedica toga jest stvaranje monističkog modela istine-političkog odlučivanja-pravljenja bogatstva, tj. sustava moći. Ostali modeli pripadaju muzeju povijesti ideja ili svijetu privatnog života, a svaki pokušaj da se odatle izvuku i dospiju u maticu društva biva onemogućen nasilnim ili sofisticiranim sredstvima.

Zbog takve redukcije i pojedini dijelovi znanosti postaju suvišni. Ni oštra kompeticija u akademskoj znanosti, koja je danas čini sličnom kompeticiji tehnički efikasnih rješenja u sferi tehnološkog znanja ili financijskoj efikasnosti u sferi industrijske proizvodnje, više nije dovoljna. Novi modus korisnog znanja traži da se akademska znanost maksimalno približi tehnologiji i industriji na taj način da proizvodi znanja i stručnjake za kojima vlada potražnja na kompetitivnim tržištima tehnologije i industrije (usp. Gibbons et al., 1997.). Tradicionalna akademska znanost u velikoj je većini zemalja korisna na stari način, kao ustanova važna za održanje nacionalne tradicije i identiteta. Sa stajališta novog shvaćanja znanja kao komponente tehnološkog razvitka i financijskog uspjeha, takve su ustanove luksuzan trošak. Sa stajališta tradicionalnog nacionalnog interesa, pak, novo razvojno shvaćanje znanja i kulture je pogibeljno.

Ta nova isključivost nastavak je procesa međusobnog isključivanja glavnih sustava moći u 20. stoljeću, socijalizma i kapitalizma. Razvitak jednog sustava isključuje elemente drugog sustava. Socijalizam na svom vrhuncu u doba staljinizma osigurao je punu zaposlenost, ali bez elementa tržišta i demokracije, tj. drugog sustava. Čim ih je krajem 1980-ih počeo usvajati, propao je. Obrnuto, kapitalizam na svom sadašnjem vrhuncu, globalnom *laissez-faire*-u, nikome ne pruža jamstvo zaposlenosti, čak i trajno radno mjesto sve više dolazi u pitanje (Rifkin, 1995.). Kada bi kojim slučajem povratio elemente države blagostanja iz prijašnjeg razdoblja, najvjerojatnije bi se sustav brzo urušio.

Isključivost koja je temelj monističkog sustava moći istodobno je opasnost za većinu stanovništva čije potrebe zahtijevaju kombiniranje i prilagodbu elemenata različitih politika, od *laissez-faire* do socijalnog etatizma, od multinacionalnih korporacijskih ulaganja do zaštićenih prostora nacionalne ili lokalne kulture, od poticanja kompetitivnosti i individualizma do poticanja solidarnosti i suradnje itd. Upravo nespremnost postojećih sustava moći da prihvate takvu raznovrsnost potreba čini problematičnim njihove zahtjeve za izvođenjem znanstvenih dokaza. Postupak dokazivanja je *nedosljedan*: i liberalni i socijalistički diskurs zatvaraju oči pred činjenicama koje im ne idu prilog.

Liberalni diskurs ne podnosi upletanje države u tržište, kao ni pritiske gubitnika na tržištu radi preraspodjele dobara, niti pristaje na tvrdnju da tržište može uzrokovati siromaštvo, nego radije krivnju prebacuje na socijalistički tabor ili na lokalni teren, koristeći pritom esencijalističke argumente kulturnog determinizma (o egalitarizmu, kolektivizmu, nacionalizmu i slične). Suvremeni je socijalistički diskurs, doduše, nešto fleksibilniji, budući da postulira koegzistenciju tržišta i državne intervencije formulom “trećeg puta”. Ali, kao što ćemo vidjeti, “treći put” nije model koji se može tek tako primijeniti izvan kruga razvijenih zemalja.

Razmotrimo sada liberalni *non sequitur* koji se odnosi na zemlje tranzicije. Prevelik broj slučajeva neuspješnih tranzicija u svijetu doista ne pruža dokaz da će se broj uspješnih slučajeva tranzicije u budućnosti bitno povećati. Ishodi tranzicije u golemoj većini zemalja trećeg svijeta u posljednjih pedesetak godina, kako pokazuje i kritički oprezno intoniran izvještaj UN-a *Human Development Report* (United Nations, 1999.), ne idu u prilog tranzicijskom optimizmu. Pobornici tranzicije, doduše, priznaju da je broj razvojno uspješnih zemalja relativno malen, no očekuju da će se taj broj povećati. Uporište za takvu pretpostavku pronalaze u praksi rijetkih uspješnih slučajeva tranzicije. U Istočnoj Europi to su Poljska, Mađarska, Češka i Slovenija. U njima je nakon desetak godina došlo do privrednog rasta, konsolidacije financijskih tržišta, bitnog smanjenja nezaposlenosti i drugih povoljnih ishoda, premda ne u svim aspektima podjednako. U istu kategoriju uspješnih svrstavaju se primjeri “azijskog razvojnog čuda” i “latinskoameričkog preporoda” (usp. Mihaljek, 2000.). U takvom podastiranju argumenata ima metodoloških nedosljednosti (npr. izostavljaju se podaci koji ukazuju na golem porast siromaštva u zemljama Centralne i Istočne Europe, kao i realni pad životnog standarda unatoč povećanju zaposlenosti u tranzicijski uspješnijim zemljama tog područja (usp. Bhalla and Lapeyre, 1999.), kao i empirijski problematičnih uopćavanja (npr. govori se o “južnoameričkom preporodu” u 1990-ima).

Dokazi u prilog tranziciji iz socijalizma i nedemokratskog poretka u kapitalizam i demokratski poredak imaju aksiomatsku jezgru. Prvo, tranzicija je svršeni čin. Pravog izbora razvojnog puta nema, budući da su se druga rješenja pokazala promašenima, uključujući plansku privredu. Stoga jedino preostaje daljnja liberalizacija i diferencijacija tržišta (osobito financijskih), pri čemu je najvažnije troškove zdravstvene zaštite prebaciti na teret stanovništva. Drugi aksiom, koji danas dijele i mnogi marksistički kritičari kapitalizma, glasi da je kapitalizam prerastao u globalni i

samovozni, "frankenštajnovski" sustav koji nema središta niti linije vođenja i odgovornosti (usp. Castells, 1998.), pa se njime ni ne može upravljati na način na koji se upravlja nacionalnim gospodarstvom, poduzećem ili demokratskim parlamentom. Na taj se način poimanje kapitalizma vraća na razinu klasične ekonomije, kada je kapitalizam vrijedio kao "prirodni poredak" društva.

Iako su slične partiture iz arsenala preddemokratskih ideologija, poput uvjerenja o "prirodnom" podrijetlu spolne i rasne nejednakosti ili "prirodnom podrijetlu" nacija, u međuvremenu delegitimirane kako u društvenoj znanosti tako i u ustavima demokratskih država, jedino je kapitalizam, kao socijaldarvinistička ideologija, preživio delegitimiranje.

GUBITAK RAZVOJNE AUTONOMIJE

Zagovornici slobodnog tržišta priznaju da je velik porast nezaposlenosti, skupa s naglim bogaćenjem manjeg broja ljudi, neopravdan, ali da je u prvo vrijeme neizbježan: uspješnom razvitku prethodi nemilosrdan odabir najpobornijih. No za razliku od 19. stoljeća, danas tržišni darvinizam traži mnogo više žrtava. Traži neizvjesno dugo početno vrijeme za prilagodbu društva na nova gospodarska pravila i daljnje odgađanje izgleda za oporavak gubitnika u igri. U red gubitnika ne ulaze samo ideologije ekonomske solidarnosti, od kršćanskog milosrđa do komunističke preraspodjele, nego i demokratski ideali jednakosti, slobode i općeg dobra. Kako su to već pokazali Max Weber i Joseph Schumpeter, demokracija postaje formalan sustav koji se svodi na proceduru redovitih višestranačkih izbora i oligarhijsko odlučivanje. Od kraja 20. stoljeća demokratski izabrana politička elita provodi manje-više isti razvojni program, zasnovan na prioritetu slobodnog tržišta. Ukoliko se odluči za drukčiji program, npr. politiku protekcionizma ili pak nacionalizacije krupnog vlasništva, makar i uz većinsku potporu stanovništva, takva zemlja suočava se s ekonomskom blokadom, napuštaju je multinacionalne korporacije i strane banke, a potom slijedi politička izolacija.

Je li krug zatvoren? Mogu li vlade u slučaju Hrvatske, od Ante Milovića/Ante Markovića preko hadezeovske do sadašnje koalicijske vlade, doista upravljati razvojnim procesima na osnovi izbornih programa koje su najavljivale, u kojima se o liberalizaciji i privatizaciji govori kao porođajnim mukama nakon kojih slijedi trajno blagostanje? Ima razloga u to sumnjati. *Nemogućnost ili nesposobnost upravljanja razvojem u željenom smjeru ili ritmu suodređena je činjenicom da su se strategijske poluge razvitka s domaćeg terena - so-*

cijalizma i nacionalnoga gospodarstva - preselile na globalni, odnosno zapadni teren. Doduše, to ne umanjuje odgovornost domaćih političkih i menadžerskih elita, osobito kada se u situaciji gubljenja nadzora nad razvojnim polugama (npr. većim investicijskim sredstvima) ponašaju financijski neodgovorno ili sebe i dalje predstavljaju kao vodstvo koje može izvesti razvojni zaokret na osnovi postojećih pravila igre.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da se *na političkim izborima biraju stranke i osobe, a ne razvojni mehanizmi ili ritmovi ekonomskih promjena.* Društvena većina nije izabrala tržište i prateće mehanizme kao cilj ekonomskog razvitka, nego kao gorki lijek za ekonomski oporavak i blagostanje. Oštar odabir najsposobnijih, racionalizacija rada i poslovanja te privatizacija vlasništva mogu biti ciljevi nove elite političara i menadžera, budući da je to njihov glavni posao, ali to nije opći cilj razvoja zemlje. Predugi boravak na mukotrpnom putu reformi izvrće smisao razvitka, kao što se dogodilo s bivšim socijalizmom koji je također bio ideološki definiran kao "prijelazni stadij" u viši stadij socijalizma. Političke i dio menadžerskih elita mogu i dalje odlagati ispunjenje obećanja i dobro se osjećati u svom elementu: izdavanju zakona, propisa, naredbi, medijskoj prezentaciji, relativno visokim prihodima itd. Takvo ponašanje čak ne narušava njihov politički legitimitet, budući da se demokratska procedura provodi: izbori su redoviti i uglavnom "fer i poštenu" (Huntington, 1991.). No mogu li se izborna obećanja ispuniti? U Hrvatskoj su do danas svoje adute "ispucale" sve najvažnije stranke: malo tko od najutjecajnijih političara nije zauzimao neko mjesto u vlasti od 1980-ih do danas. Iskreno bismo željeli da nas sadašnja hrvatska vlada za koju godinu demantira svojim uspjesima u politici ekonomskog rasta, zapošljavanja i socijalne sigurnosti.

Nemoć razvojne politike možemo, parafrazirajući Davida Helda (1990.), formulirati ovako: u eri globalizacije većina država može očuvati suverenitet, u smislu sposobnosti nametanja tekućih politika i zakona na svom teritoriju, ali te države *gube autonomiju*, tj. sposobnost ostvarivanja ciljeva tekućih politika. Zapravo, "gubitak autonomije" nije nova povijesna činjenica, budući da države na novom Istoku, osim Rusije i donekle druge Jugoslavije, u sovjetskoj sferi nisu imale ni suverenitet ni autonomiju. Ovdje je riječ o nemogućnosti izbora puteva daljnjeg razvitka u trenutku stjecanja suvereniteta početkom 1990-ih. Prijelazom iz socijalizma u kapitalizma preuzet je razvojni "dnevni red" zapadnih zemalja, koji je bivše istočne zemlje, uključujući Hrvatsku, zatekao na "krivoj nozi", sa "sta-

rim” dnevnim redom. Dnevni red u zapadnim zemljama obilježava usklađenost nacionalnih interesa (zasnovanog na društvenom konsenzusu između vodećih političkih stranaka i sindikata) i interesa ekonomskog liberalizma (otvorenost unutarnjih i vanjskih tržišta). U većini zemalja novog Istoka prihvaćanje ekonomskog liberalizma narušava unutarnji društveni konsenzus.

Premda se i u zapadnim zemljama učvrstio fenomen koji možemo nazvati “paradoksom pluralizma”, tj. politički sustav je pluralističan, višestranački, a ekonomski sustav zasnovan na monizmu, tj. kapitalizmu i profiterstvu (u čijoj sjeni živi tzv. “treći sektor” civilnog društva i ne-profitne ekonomije), na novom Istoku političkim komentatorima upada u oči pojavljivanje dvostrukog monizma, političkog i ekonomskog, tj. činjenica da se sve značajne političke stranke okupljaju oko istog programa u čijem je žarištu neoliberalna ekonomska politika.¹ Doduše, na Zapadu su tendencije slične, ali Zapad je prošao fazu države blagostanja u uvjetima liberalnog kapitalizma. Upravo je to ono za što je zakinuća većina zemalja novog Istoka. Društvenu većinu u tim zemljama zapravo ni ne brine takvo oblikovanje političkog fenomena – navikli su “politiku” gledati kao nešto strano i neprozirno – nego ih brine zbog čega sada, u uvjetima demokracije, taj mehanizam odlučivanja ne daje rezultate koje oni očekuju, prije svega veću zaposlenost i sigurnost.

Svrha je ovog priloga objasniti takve različite ishode iz konteksta razvoja zapadnih i istočnih zemalja u 20. stoljeću, u prvom redu način strukturiranja njihovih elita i smjer nacionalne integracije. Potom ćemo ponovo razmotriti odnos između strukture znanja i strategije razvitka, ovaj put na slučaju Hrvatske.

ZAPADNI DNEVNI RED: NACIONALNI KONSENZUS NA OSNOVI DRŽAVE BLAGOSTANJA I LAISSEZ-FAIRE

Nacionalna integracija u najvećem dijelu Zapadne Europe započela je zbog napoleonskih ratova i ideja Francuske revolucije koje su se tim putem širile (usp. Mann, 1996.; Lister, 1997.). Najprije je uspostavljena koalicija između vjerski raznorodnih elita (stari sindrom vjerskih ratova u Europi), a na osnovi vestfalskih načela suvereniteta, tj. teritorijalne države. Potom između elita koje su bile ideološki raznorodne, tj. konzervativnih i liberalnih. U idućoj etapi inkorporiran je radnički pokret, poglavito ulaskom socijaldemokratskih stranaka u vladu. Završetak nacionalne integracije odvija se u znaku etnizirajuće definicije nacije. Paradigmatičan primjer je Švicarska. Ta je zemlja i vjerski i

etnički raznorodna, no i uz to ima višestoljetnu tradiciju civilnog društva i transetničkih asocijacija (pokret *Helvetia* prethodi nacionalnoj izgradnji). Nakon uključivanja socijaldemokrata u saveznu i kantonalne vlade, švicarski nacionalizam postaje sličan drugim nacionalizmima, uključujući njemački. 1930-ih i u Švicarskoj jača protofašistički pokret koji Židove isključuje iz definicije pripadnosti naciji i ne smatra ih Švicarcima.

Nakon Drugoga svjetskoga rata i žene dobivaju pravo glasa, pa Zapadna Europa ulazi u eru države blagostanja i socijalnog korporativizma, a slično je u SAD-u i drugim prekomorskim liberalnodemokratskim državama. Usporedno s procesima društvene integracije i etniziranja definicije nacionalne pripadnosti, odvijao se proces društvenog isključivanja kojim se suzuje i ograničuje kolektivno članstvo u smislu prava građanstva ili državljanstva. Glavni objekt isključivanja su *migranti*. Do 1914. g. u europskim zemljama nema kontrole imigracije. Izgradnjom države blagostanja od 1917. do 1945., međutim, sve više se zaustavlja protok migranata. Štoviše, stranci se smatraju kulturnom opasnošću za naciju. Nakon Drugoga svjetskoga rata učvršćuje se *država blagostanja iznutra i režim "laissez faire" izvana*, u odnosu na strance.

Poprište proturječnosti mehanizama društvenog uključivanja i isključivanja ne smanjuje se nego povećava usporedno s nadnacionalnom integracijom na razini Europske unije. Režim kontrole vanjskih granica Unije ("šengenski režim") postaje prvorazrednom točkom dnevnoga reda europske politike (Morokvasic, Angenendt, Fischer, 1994.). Granice Europske unije podsjećaju na nacionalne granice po svojoj čvrstini, a po obujmu na starorimski *limes*. Slični "zidovi" postoje između hemisfera, između Sjeverne Amerike i Meksika, Japana i jugoistočne Azije itd. (Bamyeh, 1993.).

Val informatiziranog kapitalizma i do sada najveći zamah slobodnog tržišta, premda su doveli u pitanje stečevine države blagostanja, nisu u pitanje doveli režim isključivanja niti narušili društveni konsenzus u zapadnim nacijama. SAD su, zahvaljujući Clintonovoj administraciji, postigle uspjeh bez presedana: mehanizam ponude i potražnje gotovo je eliminirao nezaposlenost u američkom društvu. Što će se zbivati u razdoblju Georgea Busha, teško je reći, ali teško će se njegova administracija dulje održati ako daljnju liberalizaciju i deregulaciju bude pratila povećana nezaposlenost u zemlji. U Zapadnoj je Europi borba između institucija socijalne države i privatnih korporacija neizvjesnija, ali ni tu nema znakova ozbiljne krize nacionalnoga konsenzusa i klasnog raskola.

Takav povijesni redosljed u izgradnji stuba nacionalnog konsenzusa – liberalizam-socijaldemokracija-neoliberalizam i/ili “treći put” – sadržan je i u liberalnoj kategorizaciji ljudskih prava, koju je 1950. g. sastavio T. H. Marshall. Prva su *građanska prava* (sloboda vlasništva, ugovaranja, udruživanja itd.), potom *politička prava* (glasovanja, izbora, organiziranja itd.) i na kraju *socijalna prava* (mirovinsko i socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvo itd.) (Marshall, 1950.). Iako su danas uočene slabosti te klasifikacije, budući da se oslanja na britansku povijest (npr. u Njemačkoj su temeljni socijalne države postavljeni mnogo ranije od prava glasa – Cohen and Kennedy, 2000.), Marshall je dobro uočio dnevni red zapadne politike nakon Drugoga svjetskoga rata. Takav red Zapad nalaže i novim demokracijama: ljudska građanska i politička prava moraju se poštivati, dok je poštivanje socijalnih prava sporedno ili uvjetno, ovisno o financijskim mogućnostima države, a ne o ustavnim ili zakonskim jamstvima (Young, 2000.). Štoviše, MMF i Svjetska banka vrše pritisak na zemlje bivšeg Istoka, uključujući Hrvatsku, radi smanjenja stečenih socijalnih prava (usp. Zrinščak, 2000.). Ako ne jamči ili dopušta narušavanje građanskih i političkih prava, kao što je sloboda medija ili zaštita manjina, takva država dolazi pod udar sankcija. Dočim, pravo na rad i socijalnu zaštitu država ne smije ispunjavati ako za to nema financijskog pokrića. U skladu je s tim poslovična izreka da je država “loš gospodarstvenik”.

Zbog toga u većini bivših socijalističkih zemalja nacionalni konsenzus više ovisi o simboličkim nego o materijalnim resursima, više o politici identiteta i pripadnosti nego o ekonomskim motivima. To otvara vrata unutaršnjim raskolima, kako klasnim tako i političkim i regionalnim, zapravo rastakanju društva na stare dijelove. Jedini oprobani protulijek unutarnjoj dezintegraciji jest nacionalistička mobilizacija protiv starih ili novih “neprijatelja”.

ISTOČNI OBRNUTI PUT

U drugoj polovici 20. stoljeća u istočnoeuropskim zemljama put izgradnje nacionalnoga konsenzusa bio je obrnut od zapadnoeuropskih, a kao primjer može poslužiti Hrvatska. Hrvatska je do 1930-ih stvorila osnove za nacionalnu integraciju koje podsjećaju na zapadne, premda se radilo o perifernom europskom društvu s golemim agrarnim sektorom i seljaštvom. No HSS je uspio uključiti seljaštvo u nacionalistički program, a također postići sporazum sa srpskom političkom koalicijom i time privremeno ograničiti utjecaj krajnje desnice unutar hrvatske politike. Do preki-

da nacionalne konsolidacije došlo je zbog poznatih povijesnih okolnosti: Aleksandrove diktature, raspada Jugoslavije i uspostavljanja pronacističke vlasti u Hrvatskoj. Uspostavljanjem komunističkog režima nakon Drugoga svjetskoga rata i njegove varijante države blagostanja redosljed je izgradnje nacionalnoga konsenzusa, sa zapadne točke gledišta, izvrnut naglavce.

Komunistički režim ne dopušta slobodno udruživanje i poduzetništvo, ekonomsko ni političko. Privatni sektor zadržan je u poljoprivredi, sa sitnim seljačkim imanjima, i u obrtništvu, ostalo gospodarstvo je u državnom ili kolektivnom vlasništvu. Pokušaji većeg osamostaljivanja i tržišnog djelovanja blokirani su ili završavaju malverzacijama i finansijskim aferama. U političkoj sferi pokušaji stvaranja opozicije završavaju hapšenjima i zatvaranjima. Ali zato je zaposlenost relativno visoka, a od šezdesetih se uvođenjem elemenata tržišta rada i porastom nezaposlenih otvaraju granice za zapošljavanje u zapadnim zemljama. Uz socijalna i radna prava, zajamčena su i obrazovna i zdravstvena i stanovništvo ih obilno koristi.

Bilanca je sljedeća: hrvatska subnacionalna država u okviru druge Jugoslavije bila je neliberalna, socijalistička država blagostanja. Komunistička elita uspostavila je elemente države blagostanja bez elemenata demokracije u smislu slobodnih višestranačkih izbora. Premda u Partiji ima više frakcija, one nisu službeno odobrene i ne funkcioniraju kao ekvivalenti stranaka. Također se integracija radničkih sindikata i organizacija civilnog društva u organizacije vladajućeg režima (npr. Socijalistički savez) ne može smatrati ekvivalentom socijaldemokratskih koalicija i interesnih grupa na Zapadu. Stoga je politička integracija djelomična i u osnovi prividna, dok je socijalna i ekonomska integracija stanovništva mnogo cjelovitija i pouzdanija, ali ovisna o trajnosti poluplanskog, samoupravnoga gospodarstva.

Kao i u svim zemljama "baršunaste revolucije", u Hrvatskoj se 1990. uspostavlja novi društveni ugovor. Međutim, on ne nalikuje onome u zapadnoeuropskim zemljama nakon Drugoga svjetskoga rata, utemeljenom na načelima države blagostanja, kojima je i američki Marshallov plan išao na ruku (Müller, 1995.; Mihaljek, 2000.). U 1990-ima zapadni je razvoj duboko zašao u vode neoliberalizma. Zapad, doduše, nudi novom Istoku pomoć, uključujući kredite, ali pod uvjetom brzog demontiranja ustanova i poduzeća preostalih iz vremena socijalizma.

Kako sada stvari stoje, ispada da se demontiranjem države blagostanja bez novih nadomjestaka otvara proces dezintegracije, koji u odnosu na zapadni redosljed izgradnje nacije izgleda po-

put "obrnutog filma". U Hrvatskoj je 1990-ih najprije razvrgnut ustavni "brak" između Hrvata i Srba (u čije uzroke, osobito tekuću retoriku nacionalne države, ovdje nećemo ulaziti). Potom je unutar etnizirane definicije nacije razvrgnut društveni konsenzus: nezaposleni ili oni koji rade bez plaće ili u sličnim ponižavajućim uvjetima nemaju utjecajnu stranku koja bi u vlasti zastupala njihove interese. Naprotiv, s daljnjom privatizacijom – hrvatska vlada najavljuje kako uskoro više neće biti poduzeća u državnom vlasništvu – šanse za revizijom koja bi poboljšala pravni položaj radnika ili tražitelja posla u privatnom sektoru, kao i šanse za (ponovnom) nacionalizacijom vlasništva, praktično nestaju (ni Blair i laburisti u Britaniji nisu, zbog previsokih kompenzacija, mogli revidirati odluku konzervativne vlade da privatizira gotovo sve, uključujući komunalne usluge i javni prijevoz). Time je, po istoj analogiji, otpala kooptacija ljevice u vlasti: zapravo, ljevica nestaje sa scene (v. Močnik, 2001.).

Ako se stvari i dalje budu odvijale kako je krenulo, može doći do produbljivanja socijalnog i regionalnog raskola u zemlji i, naposljetku, rastakanja ekonomskog i političkog prostora i njegove reintegracije u širi međunarodni prostor, europski i globalni. Takav proces dezintegracije može završiti sretnim "povratkom u Europu", ali i unutarnjim rasulom u međuvremenu zbog kojega EU može uskratiti prijam Hrvatske. No i sretan povratak u Europu ne može zaustaviti obrnuti film koji podsjeća na stari kontekst carstva. Na to, na primjer, ukazuje nicanje austrijskih banaka danas po Hrvatskoj, kao i podgrijavanje raspoloženja u smislu "nije u carstvu bilo tako loše" (usp. Cviić, 2001.).

Naravno, u novom carstvu ne mora biti loše stoga što su se okolnosti u odnosu na staro carstvo promijenile. Europa nema cara ni hegemonijsku prijestolnicu, austrijski i njemački kapital neće biti jedini u Hrvatskoj, hrvatsko stanovništvo neće prihvatiti novo kmetstvo (konačno, više nema ni uvjeta za tipičnu seosku poljoprivredu). Ali što će sve morati prihvatiti što do sada nije htjelo, teško je reći; te kako će većina zaposlenih podnositi neobičnu ćud novih elita, koja sažima dva proturječna oblika svijesti, boemski i buržujski.

NOVA ELITA: BOBOSI

Divergentan razvitak Zapada i Istoka oblikovao je različitu strukturu društvenih elita.² Današnja zapadna elita predstavlja sintezu "stare" i "nove klase", odnosno vlasničke i menadžerske ili profesionalne elite. Izraz "nova klasa" po-

javio se 1970-ih pod visokim teleološkim naponom. Teoretičari "postindustrijskog društva", od Daniela Bella i Alвина Gouldnera do Alaina Tourainea i Petera Druckera, smatrali su da će nova elita stručnjaka i intelektualaca obaviti svjetskopovijesnu misiju i prevladati loše strane kapitalizma i socijalizma te dizajnirati mješoviti tip društva u kojem dominira znanje i tehnokratsko upravljanje (usp. Katunarić, 1986.; 1999.). Danas je taj teorijski format nestao i zamijenjen je oportunijim i užim. Postalo je bjelodano da se socijalizam nije transformirao nego raspao, a da je kapitalizam jači nego ikada, te da su menadžeri i eksperti, premda najobrazovaniji sloj, i dalje u sjeni vlasnika korporacija kao i države, obavljajući izvršne poslove za jednog i drugog poslodavca.

Najveća vanjska prijetnja staroj kapitalističkoj eliti nakon Drugoga svjetskoga rata, što se tiče njezina utjecaja u zemljama trećeg svijeta, dolazila je od komunističke elite u sovjetskoj hemisferi: rani kapitalizam ustupao je mjesto sovjetskom tipu socijalizma u mnogo zemalja. No taj je ishod hladnog rata između dvaju sustava moći u međuvremenu nestao skupa sa sovjetskom hemisferom.

Najveća prijetnja staroj vlasničkoj eliti kod kuće pojavila se sa studentskim buntom 1960-ih. U tom se trenutku činilo da će se buduća elita najobrazovanijih okrenuti protiv kapitalizma i vrijednosti potrošačkog društva.

Relativno brzim uklanjanjem te prijetnje zadan je i udarac ideji o visokom obrazovanju i kulturnom kapitalu kao izvoru neprestanog redizajniranja društva u smislu civilizacijskog napretka, ideji koja potječe od prosvjetiteljstva i francuskog predrevolucionarnog plemstva. "Nova klasa" nije, međutim, bila fizički ili ekonomski uništena – kapitalizam nije despotski režim – nego je teleološki "preformatirana". Dodijeljen joj je glavni operativni zadatak u održavanju mehanizama društvene integracije i nacionalnog konsenzusa u uvjetima dinamičnog tržišta, velikog uvoza strane radne snage i stvaranja novog multikulturnog mozaika na tlu postojećih nacija-država. Integraciju su obavili stručnjaci za pravna, ekonomska i socijalna pitanja. Prirodnoznanstvene i tehnološke struke opskrbile su mehanizam gospodarskog razvoja novim izumima koji su doveli do informacijske revolucije i "društva znanja", a najsnažljiviji izumitelji, poput Billa Gatesa i ostalih iz Silikonske doline (dobar broj njih potječe iz studentske kontrakulture 1960-ih!), postali su prvorazredni poduzetnici. Time su se na važnim mjestima stopili stari i novi dijelovi gornje klase, vlasnički i menadžersko-profesionalni. Iako bivši američki ministar rada Robert Reich vodećoj eliti pripisuje superiorno znanje kao glavno obilježje, nazivajući

njezine pripadnike “simboličkim analitičarima”, istodobno upozorava da se, barem kada je riječ o SAD-u, radi o socijalno neosjetljivim i usko nacionalistički orijentiranim ljudima (Reich, 1994.).

Zapravo, nova elita izražava ambivalentan svjetonazor. Njezina retorika i životni stil su nekonformistički i podsjećaju na dane kontrakulture, ali njezina poslovna strategija je predatorska. Američki publicist David Brooks novu elitu naziva “buržuskim boemima” – *bobos* (*Bourgeois Bohemians*). *Bobosi* rado govore o ljubavi prema čovječanstvu, uživaju u New Age glazbi, slave čistu prirodu, nose traperice u svečanim prilikama, a istodobno tamane konkurente na tržištu, ne libe se ulaganja u prljave tehnologije i spremni su ocrniti svakoga tko dirne u dogmu *laissez faire*. Naposljetku, oni su patrioti i neće činiti ništa protiv američkih interesa (Brooks, 2000.).

U Zapadnoj Europi “bobosima” odgovaraju predstavnici nove socijaldemokracije tzv. *trećeg puta*, čiji je glasnogovornik Tony Blair, a njegov mentor sociolog Anthony Giddens. Oni govore o “ljudskom zajedništvu” i “slobodnoj trgovini”, “cjeloživotnom školovanju” i “konkurentskoj prednosti ljudskog i intelektualnog kapitala”, prihvatanju globalizacije i potrebi borbe protiv društvenog isključivanja (Blair, 2000.; Giddens, 1999.). Dakle, u istom omotu nalaze se ideje i vrijednosti koje su do jučer bile rogovu u vreći. U slučaju Britanije i nekoliko najrazvijenijih zemalja takav paket više ne izgleda čudno, ali na putu prema europskoj i svjetskoj periferiji paket “trećeg puta” i dalje stiže poput rogova u vreći. Tamošnje stare elite nisu formirale kohabirajuće elite znanja i poduzetništva koje bi postojeći sustav preobrazio i osposobio za preživljavanje u novom globalnom darvinizmu. Takvih pokušaja doduše ima, na novom Istoku i u Hrvatskoj pojavili su se zagovornici “trećeg puta” u smislu sinteze konkurencijskih i zajedničkih interesa, ali ishod njihove retorike je diskrepantan.

KOLIBRI

Kao pandan *bobosima* i *trećeputašima*, *kolibrima* možemo nazvati bivše komuniste koji su preuzeli liberalnu retoriku kao funkcionari različitih novih stranaka ili kao slobodni poduzetnici. *Kolibri* su proistekli iz raspada koalicije između komunističkih čvrstolinijaša i reformista u 1980-ima. Reformisti su – u Mađarskoj, Čehoslovačkoj Poljskoj, Jugoslaviji – trebali poboljšati funkcioniranje socijalističkog sustava, dodajući mu tržišne elemente (npr. radovi Šika, Kornaija, Horvata), aromu političkog pluralizma (kardelevski “pluralizam samoupravnih interesa”) ili geopoliti-

čke alternative (ideja “Mitteleurope”). Bila je to jedna od inačica “trećeg puta”. Kao zapadnoeuropska socijaldemokratska i američkih *bobosa* iz 1990-ih, i ova je bila prilagođena vlastitom kontekstu, tj. specifičnim interesima za udaljavanjem bilo od unutarnjeg neostaljinizma bilo od vanjske sovjetske dominacije, dočim su stvarne razvojne mogućnosti “trećeg puta”, prije svega ekonomske, bile sporedno pitanje.

Najvažniji je bio politički učinak takvih ideja. U to vrijeme na Zapadu su na vlasti neokonzervativne političke elite, *bobosi* i *trećeputaši* još se nalaze u sjeni. Ali veliko je pitanje bi li, da su i bili na vlasti, poduprli ideje istočnih reformatora radi readaptacije socijalističkog sustava, ili bi postupili kao Margaret Thatcher i George Bush, koji su reformске komuniste, poput Gorbachova i Markovića, podržavali u ulozi vratara koji će propustiti snage “stvaralačkog razaranja” tamošnjih gospodarstava i, naravno, restauraciju političkih stranaka. Doista je teško zamisliti što je tadašnji reformski “treći put” mogao proizvesti kvalitetnije ili drugačije od kasnijih tranzicijskih reformi ili, što se koncepcije tiče, od Blairova “trećeg puta” (za koji opet vidimo da je, barem za sada, neprenosiv u kontekst većine zemalja bivšeg Istoka). Kako bilo, međutim, operacija “stvaralačkog razaranja” koja je uslijedila pokazuje da je taj Schumpeterov izraz bio eufemizam za ono što se događalo s preuzimanjem vlasništva i rasprodajom tvrtki u Rusiji, Hrvatskoj i većini zemalja bivšeg Istoka. Operaciju su izvršili beskrupulozni mešetari, a neko osobito znanje o ekonomiji u tom poslu nije ni bilo potrebno, nego pokroviteljstvo vodećih političara.

Dijelovi stare komunističke elite u međuvremenu su se razgranali u nove stranke, dočim koheziju nove političke elite u uvjetima tegobne tranzicije jamči samo novi nacionalni legitimitet. Uspostavljanje samostalne države bio je prvorazredan događaj koji predstavlja simboličan kraj nacionalne povijesti i sve ostalo čini se sporednim. No ubrzo stvari počinju drukčije izgledati. Netom izbore na neovisnost dolazi u pitanje, integracija u globalno tržište svakim danom oduzima suverenitet nad nacionalnim dobrima, nezaposlenost se povećava, životni standard pada, većini ljudi domovina postaje mora, a mlađe stanovništvo traži priliku za odlazak na rad u inozemstvo.

Za preuzimanje kontrole nad nacionalnim državnim ustanovama nakon raspada istočne hemisfere angažman domaćih stručnjaka bio je trenutačno važan, kasnije sve manje. U Hrvatskoj je ratna situacija nalažala angažiranje vojnih stručnjaka iz bivše JNA, kao i stranih plaćenika; također domaćih restauratora, konzervatora i muzeologa za

spašavanje kulturne baštine, specijalista za medijsku propagandu itd. Nakon toga stručno znanje, kada je riječ o Hrvatskoj, uzmiče pred kriterijima nove političke podobnosti. Prema podacima longitudinalnog istraživanja elita u Hrvatskoj, obrazovna razina političke i poslovne elite bila je 1996. (završena viša škola 19,1 %, fakultet 59,8%) niža nego 1989. (viša škola 14,3%, fakultet 76,7%) (Sekulić i Šporer, 2000.).

Kakvo je stanje nakon 2000. godine, ne znamo, ali brojke niti nisu toliko bitne. Samo u određenom tipu razvitka zemlje potrebni su stručnjaci, u ostalim slučajevima stručnjaci glume "stručnjake". Ako se traže inovativna rješenja u industriji, kao i nizu drugih područja koja se trebaju adaptirati na novi industrijski razvitak, osobito ako industrijalizaciju, urbanizaciju i ukupni rast treba prilagoditi ekološkim standardima, standardima konzervacije starih povijesnih jezgara i sociokulturnih areala u ruralnim sredinama – da ne govorimo o očuvanju socijalnog kapitala (društvene solidarnosti i vodoravnih društvenih mreža ili civilnog društva) – za sve to itekako valja upregnuti stručnjake. Takav razvitak podrazumijevao bi formiranje istočne "nove klase".

No kada razvojni izbor postaje brza privatizacija, stezanje kaiša po diktatu MMF-a (ili, obrnuto, kupovanje socijalnog mira), proizvoljna gradnja prometne mreže, stihijska stanogradnja, daljnja rasprodaja imovine u državnom vlasništvu, samovoljna intervencija vlasti u povijesnu arhitekturu ili prirodni krajolik, za takve poteze stručnjaci nisu potrebni osim kao formalni potpisnici dokumenata. Sveukupno gledajući, uloga domaćih stručnjaka u razvitku zemalja novog Istoka inferiorna je i u odnosu na domaću političku elitu i u odnosu na zapadnu poslovnu i profesionalnu elitu. Vrlo malo domaćih tvrtki ili instituta, poput hrvatske "Plive", kreira vlastitu tehnologiju koja bi bila konkurentna stranoj, barem na domaćem tržištu.

Što je sadašnji razvojni izbor hrvatske Vlade, teško je reći. Izrađuju se mnoge strategije, a na upit koju će od njih odabrati, predstavnici Vlade običavaju kazati da će odabrati "onu koja bude najkvalitetnija". Međutim, kriteriji kvalitete i odabira nisu poznati. Za razliku od zapadne elite, ova nezvjesnost nije moralne nego strukturalne naravi. Domaća privreda je preslaba za oštru globalnu konkurenciju, a održavanje društvenoga konsenzusa kod kuće sve upitnije.

Bobo, pak, ne može uskladiti svoju univerzalističku retoriku s naravi posla koji obavlja, ali može reći, kao npr. Clinton ili Blair: učinio sam sve što sam mogao za svoju zemlju. Je li ono što je dobro za Ameriku ili Britaniju dobro i za ostali svijet, za njih nije prvorazredno pitanje.

Oni osiguravaju blagotvorne učinke globalnog razvitka u svojim zemljama, a traljave učinke takvog razvitka u ostalom svijetu pripisuju nesposobnostima tamošnjih elita; također činjenicu da uz globalno tržište ne postoji i globalna država ili korektivna regulativa, smatraju, slično "pravim" neoliberalima, neprijepornim uvjetom slobodnog razvitka. *Kolibri* ne proizvode rezultate *bobosa*, iako vole oponašati njihovu retoriku i životni stil. I oni govore kako se slobodno tržište i socijalne potrebe stanovništva ne smiju isključivati, ali ne znaju kako uskladiti jedno s drugim. Svaki potez ususret zahtjevima sindikata prijeti blokadom od privatnoga kapitala i obratno. Održavanje *status quo* također ne dolazi u obzir jer je svaka od strana time nezadovoljna. Dobar broj *kolibrija*, međutim, prima visoku plaću, putuje poslovnom klasom, posjećuje popularna mjesta, kupuje umjetničke ili kvaziumjetničke slike, bavi se sportom tako da ih redovito vide i novinari - dok njihovo poduzeće propada ili radnici mjesecima ne primaju plaću.

IMA LI MANEVARSKOG PROSTORA NA PERIFERIJU?

Postojeća razvojna situacija jako suzuje manevarski prostor na periferiji. Samo elita u matici može ići *naprijed-natrag*, što podsjeća na razvojni *télos* nekadašnje komunističke elite. Ići naprijed općenito znači stvarati ideje i pretakati ih u praksu bez ikakvog prethodnog uzora. SAD, na primjer, nemaju nikakav razvojni uzor, oni su avangarda liberalnog svijeta. Kretanje naprijed podrazumijeva veći stupanj ekonomskog rasta uz pomnjivo održavanje razine nacionalnog blagostanja, izvjesnu homeostazu u smislu "vuk sit i koze na broju" ili, u terminima teorije igara, "non-zero sum game", "win-win". Ići natrag znači vratiti se opasnoj polarizaciji između kapitala i rada i nižem stupnju nacionalne integracije, što obilježuje razdoblje prije Drugoga svjetskoga rata.

Elite novog Istoka, sada bačene na periferiju pobjedničkog liberalizma, nalaze se u uskom manevarskom prostoru na crti *unutra ili van*. "Unutra" znači ući u Europsku uniju, "vani" znači ostati u izolaciji ili na vjetrometini vojnopolitičkih i stihijskih ekonomskih pritisaka, s vjerojatnim učinkom unutarnjeg raspada gospodarstva i društva. O trećoj mogućnosti - na periferiju, barem kada je riječ o Hrvatskoj, za sada nema govora.³

Iz toga se često izvodi problematičan zaključak da bi se recept za uspješno putovanje u EU mogao "prepisati" od neke naprednije istočne zemlje na istom putu. Put je popločan gomilama zakonskih propisa koje treba homologirati s propisima EU, a nakon završetka nomotehni-

čkog posla ukazat će se europska Zlatna vrata. Takvo pseudostrategijsko razmišljanje podsjeća, s jedne strane, na stari pravni normativizam iz razdoblja samoupravljanja, kada se pravljenje zakona smatralo magijskim sredstvom za oblikovanje stvarnosti, dok, s druge strane, podsjeća na još stariju nacionalističku eshatologiju, naime da će se uspostavljanjem samostalne države riješiti svi problemi. Sada se eshatološka misija projicira na Europsku uniju. Doduše, ulazak u Europsku uniju doista može Hrvatsku rasteretiti mnogih sadašnjih briga, samo kada bi se znalo koliko dugo će put trajati i što se sve može u međuvremenu događati i u Hrvatskoj i u EU što bi moglo putovanje požuriti, usporiti ili pak dovesti u pitanje; na primjer, može li Hrvatska platiti skupi dio cijene ulaznice koji se odnosi na homologizaciju zakonodavstva u sferi zaštite okoliša (usp. Lokner, 2001.)?

Vrtnja u krugu posljedica je kako suzivanja manevarskog prostora na periferiji tako i nedostatka odgovarajuće profesionalno-menadžerske elite koja bi, kao pandan *bobosima* i *trećeputašima*, stručno rješavala razvojne probleme. Strukturu i divergenciju zapadnih i istočnih elita u posljednjih pedesetak godina možemo shematski prikazati na sljedeći način:

Razdoblja	1945.-1960.	1960.-1980.	1980.-2001.
Zapad	<i>Vlasnička elita plus jezgra tehnomenadžerske elite</i>	<i>Vlasnička plus tehnomenadžerska elita; boemska kontraelita</i>	<i>Vlasnička elita preobražena u bobose; europski trećeputaši</i>
Istok	Državopartijska elita (vlasnici položaja)	Državopartijska elita plus liberalni reformisti; nacionalistička kontraelita	Nacionalna multipartijska elita plus <i>kolibri</i>

Ako je treća zapadna elita stvorila razvojni mehanizam koji istodobno održava unutarnju društvenu koheziju i prilagodbu na okruženje bespoštednog globalnog natjecanja, onda bi hipotetična četvrta istočna elita (jer treća očigledno “kasni u fazi”) trebala ostvariti sličan mehanizam. Ključan problem hrvatske elite možemo označiti širokim pojmom “znanje”. Kao ni druge istočne elite, ni hrvatska elita ne može zapadnim elitama, odnosno gospodarstvima, konkurirati u izradi visokih tehnologija i sličnih prednosti koje je Zapad razvio u novoj eri informatiziranog kapitalizma.

PREMA ŠIREM ZNAČENJU ZNANJA, KAPITALA I RAZVOJA

Pokušajmo načelno razmišljati o boljem scenariju raspleta tranzicije u slučaju Hrvatske. Pretpostavimo da je cijena ulaska u EU posvemašnji gubitak ekonomskog i političkog suvereniteta, uz izgradnju policentričnog (regionaliziranog) upravnog sustava – pri čemu bi nacionalni identitet stanovništva ostao sačuvan (tržišna centrifuga i nadnacionalni savezi nemaju “omamljujući” učinak na taj identitet) – te očuvanje kulturne baštine (koja će najvjerojatnije biti izuzeta iz liberalnog zakonodavstva, tj. slobodne prodaje). U tom slučaju valja očekivati da se inozemnim investicijama povećava ne samo ekonomski rast nego i zapošljavanje, kvaliteta života stanovništva te standardi zaštite prirode i kulturne baštine. Te bi učinke, u suradnji s većim privatnim ulagačima, trebala uvjetovati, odnosno jamčiti hrvatska država. U tom slučaju cijena gubitka suverenosti bila bi najmanja. Međutim, kako država može osigurati dvostruke performanse, profitne i socijalne, kako privoliti strane ili domaće ulagače na veću obzirnost prema lokalnim potrebama?

Kapitalistička ulaganja više nisu načelno pitanje. Kapitalizam je prestao biti ideološki bauk, možda i stoga što je postao neizbježnom okosnicom razvoja, svršenim činom. U takvoj situaciji preostaje razmotriti pitanje vrste kapitalizma i ulagača potrebnih Hrvatskoj, odnosno koji je cilj ili kakav oblik razvoja poželjan. Dosta se već zna o nužnim poticajima radi privlačenja kapitala, posebno o poreznim popustima sračunanim na poticanje zapošljavanja, ali i problemima od kojih valja istaknuti dva, po našem sudu, najveća. Jedan je da u domaćim bankama postoje golemo financijska sredstva koja se ne usmjeruju u investicije, nego u kredite za privatnu potrošnju (kupnja auta i sl.), što govori o nepovjerenju banaka u “vlastitu” privredu. Drugi je problem špekulantski odnos lokalnih vlasti ili drugih posrednika prema ugovaranju novih investicijskih poslova (famozna “provizija”). Oba problema mogu se zajednički dijagnosticirati: prevladava špekulantski a ne razvojni interes, što privlači špekulantske a ne dugoročno zainteresirane ulagače, provizorni a ne sredini prilagođen menadžment itd.

Na tako krupne probleme, koji proizlaze iz dubljih naslaga loših orijentacija u sustavu moći i privređivanja u Hrvatskoj, stratejskog odgovora iz sfere službene politike još nema. Neslužbeno se priprema nekoliko različitih stratejskih koncepcija – i po područjima i po načinu zamišljanja dugoročnog cilja razvitka: od banalnog “ulaska u EU” preko ekonomističkog poimanja “rasta” do “održivog razvitka” (usp. <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>).

Budući da tema strategije razvitka traži mnogo više prostora, ovdje ćemo ukratko ukazati na prednosti koncepta “održivog razvitka”, posebno “kulturno održivog razvitka”. On nalaže selektivne uvjete razvitka, tj. samo određene vrste ulaganja u proizvodnju i usluge, kao i posebna znanja stvorena manjim dijelom u inozemstvu a većim dijelom u Hrvatskoj. U drugim strategijskim konceptima, tipa “ulaska u EU” ili pak forsiranog rasta, potreba za domaćim znanjima mnogo je manja ili je nema. Na primjer, kakvom bi proizvodnjom Hrvatska mogla uposliti veći dio svoga stanovništva u vitalnoj dobi ako se proizvodnja za međunarodno tržište, poput “Plivine”, “Podravkine”, brodogradilišta, turizma i ostalih koji proizvode za izvoz, pokaže nedostatnom za takve potrebe, kao što je slučaj danas, ili ako inozemni kapital bude slobodno ulazio i izlazio iz zemlje i pritom zatvarao tvrtke i otpuštao radnike prema vlastitu nahodjenju? Logičan odgovor, koji se, naravno, još ne može konkretizirati, jest da treba pokrenuti proizvodnju i usluge na temelju domaćeg znanja koje se ne može, barem ne u bitnim komponentama, supstituirati uvozom. Izvore takvog znanja valja tražiti u znanstvenim i kulturnim ustanovama čije je znanje po svojoj definiciji, zbog svoje dostupnosti, javno ili zajedničko dobro. To je sinonim za znanstveno znanje, za razliku od privatnog, korporativnog ili prešutnog znanja (usp. Gibbons et al., 1997.:24–26), koje je po svojoj naravi nepoopcivo, neprenosivo i nedosljedno.

Legitimnost javnog znanja i njegove kristalizacije u znanosti temelji se na sposobnosti rješavanja životnih problema pojedinca i zajednice u njihovoj međuovisnosti. Rješavanje jedino individualnih ili kolektivnih problema, jednih na štetu drugih, privatnih na račun javnih ili obrnuto, vodi u špekulantsko zatvaranje protoka znanja i informacija koje se koristi u interesu privilegiranih i zatvorenih grupa. Takvi ishodi karakteristični su kako za privatizaciju tako i za etatizaciju vlasništva nad intelektualnim i materijalnim dobrima. Što se tiče intelektualnih dobara ili znanja, oni danas s institucijom *copyrighta* sve više postaju domenom privatnog vlasništva. Doduše, valja, parafrazirajući “besplatan ručak” Milтона Friedmana, ustvrditi da nijedna intelektualna usluga nije besplatna, nego se naplaćuje na ovaj ili onaj način. Ali niti cijena niti vrsta naplate, tj. ono što se traži zauzvrat – novac, roba, protuusluga ili samo zahvalnost, povjerenje? – nije bespredmetno pitanje kada je riječ o znanju kao kulturnom kapitalu, koje se prenosi društvom.

Ključna funkcija javnog znanja jest rješavanje problema koje mitski model znanja, privatni ili centralne vlasti,

zbog svoje nedosljednosti i isključivosti, ostavlja nerješivim ili ga čak proglašuje nerješivim. Tako posvemašnju nestašicu radnih mjesta ili poslova, u Hrvatskoj kao i većem dijelu svijeta pod utjecajem globalizirajućeg slobodnog tržišta, liberalna doktrina objašnjava kao za neizvjesno dugo vrijeme neizbježnu posljedicu prijelaza na nove tehnologije, načine organizacije rada i upravljanja te nepredvidivih ritmova ekspanzije i kontrakcije tržišta (kapitala i rada). Drugim riječima, države i društva neprilagođena takvoj dinamici nisu sposobna stvarati uvjete ponude i potražnje kojima bi pokrenula proizvodnju i zapošljavanje, a glavni je razlog u tome što ili nemaju potrebna znanja ili postojeća znanja ne umiju komodificirati (prodavati) da bi ih ugradili u proizvode konkurentne barem na domaćem tržištu.

Upravo na tom mjestu treba prekinuti lanac argumenata o znanju u “novoj ekonomiji”. Posve komodificirano (i privatizirano) znanje ne može se prelići u javno dobro ni multiplicirati blagotvorne učinke s vrha prema dnu društva, što dovodi u pitanje razvojni opstanak većine zemalja koje slijede paradigmu informacijskoga kapitalizma. Ipak, činjenica da se informacijska tehnologija proizvodi u malom broju zemalja nije problematična koliko činjenica da uvoz i primjena novih tehnologija ne može riješiti većinu problema manje razvijenih društava. No iz kruga razvijenih dolazi poruka: ako se ne možete uključiti u spiralu novih znanja i kompetitivnih tržišta, propast ćete.

Održivi razvitak, koji znači uspostavu ravnoteže između gospodarskog rasta, prirodne sredine, konzervacije kulturne baštine te potrebâ za radom i socijalnih potreba stanovništva – podrazumijeva potražnju za znanjima koja nisu ugrađena u postojeću tehnologiju niti su od neposredne koristi za plasman na slobodno tržište. Pokušat ćemo takav spektar znanja razabrati sa stajališta šireg poimanja kulturnog kapitala ili znanja namijenjenog proizvodnji i uslugama koje otvaraju šire i nove mogućnosti rada i zapošljavanja. Pođimo najprije od definicije “kulturno održivog razvitka”. To je razvitak koji *sve manje opterećuje postojeće fondove prirodnih resursa, infrastrukture i naseljenog prostora, a istodobno dodavanjem vrijednosti radu i komunikaciji preko umjetnosti, znanosti i naobrazbe povećava privlačnost među ljudima* (usp. Cvjetičanin, Katunarić, 2001.). Za takvo profiliranje razvojnih resursa, kao i cjelokupne sredine, potrebno je najprije “zaorati” po teorijskoj i empirijskoj literaturi. U teorijskom smislu potrebno je razumjeti da tržište nije samo “ukorijenjeno” u društvene odnose: ono jest društveni odnos. Stoga nije moguće “kalkulaciju” suprotstaviti “povjerenju”, ili “učinkovitost” suprotstaviti “legitimaciji” (Stark, 2000.).

Razdvajanje tih vrijednosti ima pogubne posljedice, kako u razvojnom mišljenju tako i u razvojnoj praksi. Danas se u Hrvatskoj, na primjer, može čuti da otvaranje jednog radnog mjesta košta oko 40.000 njemačkih maraka, iza čega slijedi muk koji podrazumijeva da nezaposlenost ne košta ništa. Tako se, možda i nehotice, korača prema genocidnim idejama. Ako se takva malformacija danas još ne doživljava kao opasnost, daljnje nagomilavanje nezadovoljstva i revolta među nezaposlenima i siromašnima u budućnosti može je pretvoriti u reaktivnu formaciju po uzoru na rasistički darvinizam iz prve polovice 20. stoljeća. Zbog toga izradu protustrategije u smislu održivog razvitka vidimo i kao civilizacijsku nužnost i kao stvar nacionalnog i građanskog ponosa, barem što se Hrvatske tiče.

Za daljnju razradu kulturno održivog razvitka potrebno je redefinirati značenja “kulturnog” i “socijalnog kapitala”, odnosno “sociokulturnog kapitala”. Ti su pojmovi u istraživačkom *mainstreamu* prilagođeni neoklasičnom i neoliberalnom poimanju znanja, ekonomije i društva. Ispada da je “znanje” samo ono koje se primjenjuje u vodećim industrijama, od informatičke do biotehnološke i telekomunikacija, a društvo organizam koji se pod svaku cijenu prilagođuje dinamici jednostranog rasta fizičkog i financijskog kapitala. Odatle iskrsava ključni problem koji je naizgled samo moralan, zapravo razara membrane svih područja života. Premda liberalni sociolog i sklon teoriji racionalnog izbora, James Coleman, taj problem opisuje na način koji više podsjeća na Karla Marxa ili Maxa Webera nego na njega samog: što je veće ulaganje u fizički kapital, to više se iscrpljuje socijalni kapital (društvene veze povjerenja) (Coleman, 1990.). Donedavno je atomizacija društva razumijevana kao funkcionalna i općenito (izuzimajući anomiju na rubovima društva) bezopasna posljedica industrijalizacije i izgradnje modernih ustanova koje zamjenjuju obiteljske, susjedske i druge primarne veze. Sada je zaključeno da se radi o nimalo bezopasnu procesu, koji članove društva stavlja ne samo u međusobno konkurentski i bezličan odnos nego i većinu, kada je riječ o manje razvijenim zemljama, isključuje iz igre, dok se uključena manjina sve manje brine za isključene. Iako Coleman znanstveno primjenjivo znanje ne vidi, poput Marxa, kao znanje koje se pretežno ugrađuje u fizički kapital, od tehnologije do zgrada, teško je poricati činjenicu da se takvo znanje nagomilava neovisno o naraslim društvenim problemima. Osim toga, današnji posao znanstvenika ili eksperta guta toliko vremena i izolira ga od ostatka društva da je društvena desenzibilizacija i kidanje trajnih veza cijena koju plaća da bi opstao na sve zahtjevnijem tržištu znanja i rada.

Za kulturno održivi razvitak nositelje znanja ne bi trebalo “resocijalizirati” na način kineske “kulturne revolucije” i sličnih metoda svojstvenih totalitarnim režimima, niti je nužno smanjivati njihovo radno vrijeme (u kreativnu poslu takve mjere nisu primjenjive), nego aktivnom razvojem politikom, od vlade do nevladinih i međunarodnih organizacija, potaknuti izgradnju vrsta znanja koje će rješavati probleme koje su monističke paradigme liberalizma i socijalizma ostavile neriješenima: uskladiti odnos između kompeticije i solidarnosti, efikasnosti i povjerenja, profitnih i kulturnih interesa, rada i užitka, eksploatacije resursa i očuvanja ambijenta, različitih oblika identiteta i pripadnosti, virtualne i neposredne komunikacije, privatnih i javnih interesa itd. Dakle, znanje se “socijalizira” zbog svoje drukčije predmetnosti, smještanjem u nerazdvojnost ekonomije-društva.⁴

Takve zamisli bitno se ne razlikuju od onih “trećeg puta”. Ali da bi se ostvarile u društvu kao što je hrvatsko, potrebno je generirati novi niz znanja kao i znanstveni senzibilitet koji prijanja uz kontekst raznovrsnosti i neisključivosti politika razvoja, ususret različitim potrebama stanovništva. To ne znači da ne treba i dalje uvoziti znanje u mnogobrojna domaća područja proizvodnje i usluga, uključujući informacijski *know-how*, nego da uz takva znanja, koja predstavljaju globalizacijski imperativ, treba prisloniti mnogo domaćih znanja, teorijskih i praktičnih, radi rješavanja problema u područjima o kojima informacijska paradigma šuti. Pritom treba koristiti čitav spektar znanstvenih područja, od geodetike preko socijalnog menadžmenta do umjetničkog dizajna, i njihove istraživačke spoznaje primjenjivati u također širokom spektru, od prostornog planiranja preko humanizacije rada do oplemenjivanja javne komunikacije i javnih prostora.

U širenju sofisticiranog znanja ususret integriranoj ekonomiji-društvu potrebno je također pokrenuti zalihe zdravorazumskog znanja i iskustva “običnih ljudi”. To je sfera koju sociolozi etnometodološke orijentacije prepoznaju kao temelj izgradnje smisla društvenog djelovanja, kako bi se opće ideje i norme pretočile u bezbrojne varijacije ljudske svakodnevice. Zdrav razum ne snalazi se u vanjskim i dalekim područjima ni u globalnoj perspektivi, u svemu što leži izvan granica svakodnevnog iskustva i lokalnog života, tj. poznate zajednice ljudi. Uopćavanje je najslabija strana zdravog razuma i ujedno najveći izvor predrasuda o drugima i ostalom vanjskom svijetu. No zdrav razum jedini je majstor u svom području. U poznatoj zajednici znanost i sve ideje s općom konstitucijom su diletanti. Tu bi lekciju nove elite trebale naučiti. Nezap-

slen i izigran čovjek nije u zabludi kada prepoznaje tko ga je ostavio na cjedilu, premda ne zna objasniti čitav mehanizam “nove ekonomije” u pozadini svog slučaja.

Znanost je, međutim, pozvana da čovjeku objasni njegov trenutačni položaj i vrati povjerenje u svoju rasudnu moć, kao i praktičnu moć. Usmjeravanjem istraživačkih ideja i primjenjivih rješenja prema problemima sve većeg broja odbačenih ljudi znanost može pokušati obnoviti zalihe društvenog povjerenja i zajedničkog života. U takvoj perspektivi sociokulturni kapital pojavljuje se u drukčijem svjetlu. Naravno, financijere za takve projekte i ulagače u njihovu realizaciju u industriji i uslugama neće biti lako naći, budući da projekti više nalikuju smislu trećeg sektora i karitativnu djelovanju nego profitnom sektoru. Ali tko zna kako će se “nova ekonomija” i nove elite, uključujući Svjetsku banku, ponašati u budućnosti, pod sve većim pritiskom neriješenih razvojnih problema? Možda će omekšati granicu između ekonomije i društva, makar u ime filantropije, a možda je još više učvrstiti u ime očuvanja “vitalnosti gospodarstva”. U prvom slučaju mnoga područja znanosti, kojima sada prijeti odumiranje, naći će svoje mjesto u horizontu održivog razvitka. U drugom bi slučaju ona, skupa s humanizmom, podijelila sudbinu religija, kao dio sve većeg muzeja onostranih vizija smisla života.

BILJEŠKE

¹ Kako komentira Močnik u slučaju Slovenije: sve su utjecajne stranke danas desno orijentirane (Močnik, 2001.).

² To je još sredinom 20. stoljeća zapazio mađarski povjesničar Istvan Bibó. Uspoređujući sastav zapadnoeuropskih i istočnoeuropskih nacionalnih elita u 19. stoljeću, došao je do zaključka da se u zapadnim nacionalnim elitama uz političare, generale i intelektualce (znanstvenike, umjetnike), nalaze i poslovni ljudi koji tim elitama daju “racionalni” i “pragmatični” ton. U istočnim elitama prevladavaju nacionalni sanjari: političari i generali nalikuju pjesnicima ili obrnuto (Bibó, 1990.). Dakako, radilo se o razlikama u razvojnom stupnju, a ne o nacionalnom karakteru. U Hrvatskoj je, također, nedostatak domaćih ekonomskih strategija i pribjegavanje romantičnom ili tvrdom političkom nacionalizmu bio odraz činjenice da su veća poduzeća i banke bili u vlasništvu stranaca (Karaman, 1981.).

³ O ciljevima unutarnjeg razvoja sadržajnije govore smjernice Vlade RH iz 2000. g. Prema tom izvoru, cilj je razvitka Hrvatske “slobodan, siguran i ugodan život svakog građanina”. Iza toga slijedi 12 točaka koje se mogu shvatiti kao metode za postizanje tog cilja. Među njima su nabrojani: ubrzani proces privatizacije i restrukturiranja, povećanje sigurnosti i isplativosti ulaganja, osiguranje potrebne razine zaštite prirode i okoliša te racionalno korištenje prirodnih i prostornih resursa (Vlada RH, 2000.).

Dakako, te se metode ne moraju međusobno isključivati, a dobar primjer su razvijene zemlje. Pitanje je, međutim, empirijsko: što ako

ubrznani proces privatizacije i restrukturiranja ne urodi otvaranjem novih radnih mjesta ili ako ugrozi postojeće standarde ekološke zaštite? Očito nije izlaz u tome da vlada dade ostavku, još manje da se na novim izborima izabere vlada koja će zemlju izolirati od utjecaja kompetitivnih tržišta i inozemnih ulaganja. No, teško je u spomenutom dokumentu naći uporište za razmišljanje u drukčijem smjeru. Tu, između ostalog, stoji da za rješavanje "velikih problema gospodarstva, obrazovanja, kulture i socijalne problematike" valja "potpunije koristiti potencijalnu energiju nacije što će se poticati decentralizacijom državnih funkcija i jačanjem snage lokalnih zajednica".

Teško je razumjeti kako bi se moral stanovništva mogao podignuti decentralizacijom ili pak autonomizacijom regija. Na primjer, "Dalmacija Dalmatincima" – ovako osiromašena jedva da bi ikoga oraspoložila. Takva decentralizacija objektivno više nalikuje na "kardeljizaciju" sistema, kada dolazi do nicanja lokalne administracije radi uhljeb-ljivanja onih koji će izgubiti posao (na primjer, najavljenim masovnim otpuštanjem službenika iz središnje državne administracije). To bi bez sumnje suzbilo razvoj nove elite u Hrvatskoj, slično kao i reformističke elite iz 1980-ih, koja se našla u škarama između centralističke političke elite u Srbiji i novonastajuće nacionalističko-populističke elite u Hrvatskoj.

⁴ Prema riječima Gilberta Rista: načelo platežne sposobnosti onemogućuje da se u račun uključi *vrijeme*: zahtjevi budućih generacija ne mogu se iskazati na tržištu (navedeno prema: Meštrović, 1999., 97).

- Bamyeh, B. A. (1993.), *Transnationalism*. London: Sage.
- Bhalla, A. S. and Lapeyre, F. (1999.), Global Integration and Social Exclusion with Special Reference to Poland and Hungary. *The European Journal of Development Research*. Vol. 11, No. 1, June, 101-124.
- Bibó, I. (1990.), The distress of the East European small states, u: I. Bibó *Democracy, Revolution, Selfdetermination*. New York: Columbia University Press.
- Blair, T. (2000.), *Treći put. Nova politika za novo stoljeće*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Brooks, D. (2000.), *Bobos in Paradise. The New Upper Class and How they Got There*. New York: Simon & Schuster.
- Castells, M. (1998.), *End of Millenium*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Coleman, J. (1990.), *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press.
- Cviić, K. (2001.): "Hrvati su se civilizirali pod Austrijom a i Srbi pod Turcima". *Nacional*, br. 273, 6. veljače 2001., str. 15.
- Cvijetičanin, B., Katunarić, V. (2001.), *Hrvatska u 21. stoljeću - Strategija kulturnog razvitka*. Zagreb: Ministarstvo kulture RH.
- Dogan, M. and Pelassy, D. (1990.), *How to Compare Nations. Strategies in Comparative Politics*. Chatham, N. J.: Chatham House Publishers.
- Gibbons, M. et al. (1997.), *The New Production of Knowledge*. London: Sage.
- Giddens, A. (1999.), *Treći put. Obnova socijaldemokracije*. Zagreb: Politička kultura.
- Held, D. (1990.), *Modeli demokracije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Held, D. et al. (1999.), *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Stanford, Cal.: Stanford University Press.

LITERATURA

- Huntington, S. (1991.), *The Third Way. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press.
- Katunarić, V. (1986.), *Dijalektika i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katunarić, V. (1994.), *Bogovi, elite, narodi*. Zagreb: Antibarbarus.
- Katunarić, V. (1998.), Sociokulturni kapital budućnosti: neoklasični i drugi pristupi, u: Meštrović, M. i Štulhofer, A. (ur.) (1999.), *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Lasch, C. (1995.), *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W. W. Norton and Co.
- Lister, R. (1997.), *Citizenship: Feminist Perspectives*. Basingstoke: Macmillan.
- Lokner, B. (2001.), Hrvatska u 21. stoljeću – Strategija zaštite okoliša. <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>
- Mann, M. (1986.), *The Sources of Social Power*. Vol 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (1996.), Ruling class strategies and citizenship, u: Bulmer, M. and Rees, A. M. (eds.) *Citizenship Today: The Contemporary Relevance of T. H. Marshall*. London: UCL Press.
- Marshall, T. H. (1950.), *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meštrović, M. (1999.), Ne-znanje i ekonomska teorija. *Scopus*, God. IV., Sv. 1, Br. 11., 87–104.
- Mihaljek, D. (2000.), Prilog razradi dugoročne strategije privrednog razvoja Hrvatske: Odakle početi, što poduzeti i kako to ostvariti? *Financijska teorija i praksa*, God. XXIV., Br. 4, prosinac, 527–602.
- Močnik, R. (2001.), Postdemokracija? *Zarez*, God. III, Br. 48, 1. Veljače, 9.
- Morokvasic, M., Angenendt S. et Fischer A. (1994.), Les Migrations Est-Ouest dans le Débat Politique et Scientifique en France et en Allemagne. *Innovation*, Vol. 7, No. 2, 117–136.
- Müller, K. (1995.), Vom Kommunismus zum Postmodernität? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 47, No.1, 37–64.
- Popper, K. (1957.), *The Poverty of Historicism*. London: RKP.
- Reich, R. (1994.), *The Work of Nations*. New York: Random House.
- Rifkin, J. (1995.), *The End of Work*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Sekulic, D., Sporer Z. (2000.), Political transformation and elite formation in Croatia (rukopis).
- Stark, D. (2000.), For a Sociology of Worth. Keynote address for the Meetings of the European Association of Evolutionary Political Economy, Berlin, November 2–4 (rukopis).
- United Nations (1999.), UNDP Human Development Report. <http://www.undp.org/hdro/>
- Vlada Republike Hrvatske (2000.), <http://www.hidra.hr>
- Vlada Republike Hrvatske (2000.), <http://www.hrvatska21.hr/home.asp>
- Young, G. (2000.), Does the US Own Human Rights? *Lock Haven International Review*. Issue 14, 61–72.
- Zrinščak, S. (2000.), Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*, God. 7, br. 3–4, 229–244.